

Hitlers mensen. De gezichten van het Duitse Rijk

Robert Duthoy

‘Wie waren de nazi’s? Wat motiveerde de leiders en functionarissen van de nazibeweging en diegenen die hun project in de praktijk brachten. Wat was er met hun morele kompas gebeurd? Waren ze op een of andere manier afwijkend, of gestoord, gedegenereerd? Waren het boeven met een misdadige bedoeling of waren het ‘gewone mensen’ of ‘gewone Duitsers’? Waren ze marginalen, buitenstaanders of behoorden ze op een of andere manier tot de hoofdstroom van de Duitse samenleving? En hoe verklaren we Hitlers drijfveren om dictatoriale macht te verwerven? Was hij een soort lege huls, verstoken van persoonlijke kwaliteiten en zonder persoonlijk leven, waarin de Duitsers hun diepste politieke ambities en verlangens goten? Wat zorgde ervoor dat verder normale mensen vreselijke en moorddadige gruweldaden begingen of lieten begaan tegen echte en zogenaamde vijanden van de nazi’s? Of waren ze misschien helemaal niet normaal? En buiten dat, waarom gingen zoveel Duitsers in hoge, verantwoordelijke posities in sleutelinstellingen van de samenleving, mee met dictatuur, oorlog en volkerenmoord? En wat vonden zij die de oorlog overleefden van hun gedrag ten tijde van het Derde Rijk? Kregen ze een nieuw moreel perspectief, hadden ze berouw, kwamen ze in het reine met wat ze hadden gedaan?’ Met deze vragen, die volgens hem de kern van zijn boek vormen, vangt R.J. Evans zijn boek aan. Zij rezen bij hem op omdat, na het voltooien van zijn trilogie over het Derde Rijk, hij met één vraag bleef zitten: **Hoe heeft het zover kunnen komen dat een samenleving zo massaal de wil van het kwaad tot uitvoering bracht?**

Op de tweede bladzijde van zijn exposé worden die vragen met een nieuwe set vragen aangevuld die duidelijk maken waarom een antwoord op de eerste reeks vragen niet alleen belangrijk is voor een begrip van wat in het verleden in Duitsland is gebeurd maar ook voor onze tijd. Omdat de opkomst van de nazi’s die de ondergang van de Weimarrepubliek, het paradigma bij uitstek is van de ondergang van de democratie en de triomf van de dictatuur opent een antwoord op deze vragen ook de mogelijkheid om andere vragen te beantwoorden die bovendien en sterke actualiteitswaarde bezitten: *Hoe verklaren we de opkomst en overwinningen van tirannen en charlatans? Wat veroorzaakt dat iemand gegrepen wordt door machtswellust en de wil om te heersen? Hoe slagen dergelijke mannen erin om aanhangers en volgelingen achter zich te krijgen die bereid zijn hun bevelen op te volgen? Is de set morele waarden van een samenleving dan zo zwak of zo verwormen dat hun bereidheid de conventionele grondregels van menselijk fatsoen te overtreden, geen grenzen meer zal kennen?* Dit maakt meteen duidelijk dat dit boek niet alleen vanuit louter historisch oogpunt (inzicht in een episode uit het verleden) interessant is, maar ook relevant voor onze tijd. Kort na het begin van de eenentwintigste eeuw worden immers in veel landen democratische instituties bedreigd en ziet de toekomst er somber uit, zodat de vooruitzichten voor vrijheid en democratie onzeker zijn geworden.

Voor R.J. Evans, emeritus geworden hoogleraar aan de universiteit en auteur van het gezaghebbend, omvangrijk (2745 blz.) en alom geprezen driedelige standaardwerk over de geschiedenis van het Derde Rijk betekent dit boek nieuwe een terugkeer naar de studie van de geschiedenis van het Derde Rijk, maar nu vanuit een andere, dit keer biografische, invalshoek en met een nieuwe probleemstelling geconcretiseerd in de vragen waarmee het boek (en ook deze boekbespreking) aanvangt. Hij werpt dus een blik op op de personen die de fragiele democratie van de Weimarrepubliek omver wierpen, het Derde Rijk stichtten dat ruim een decennium konden laten

bestaan en het naar oorlog, volkerenmoord en zelfvernietiging voerden Want volgens de auteur kunnen we de geperverteerde moraliteit die het naziregime schiep en in stand hield slechts door individuele persoonlijkheden en hun verhalen te bestuderen beter begrijpen 'En', voegt RJ Evans eraan toe 'misschien zelfs een paar lessen leren over de moeilijke tijden waarin we leven'

Het boek bestaat uit vier delen In het eerste deel, **De Leider**, (blz. 23-135) wordt opnieuw gekeken naar de carrière en ideeën van Adolf Hitler, de Führer. In het tweede deel, **De Paladijnen**, (blz. 137-289) gaat de aandacht naar de intieme kring van Hitler. Het derde deel, **De Uitvoerders**, (blz. 291-427) vertelt de verhalen van hen die de nazi-ideologie mogelijk maakten en uitvoerden. En het vierde en laatste deel, **De Werktuigen**, (blz. 429-553) verkent een verscheidenheid aan daders en meelopers. Daarnaast is er de Inleiding (blz. 11-27), een Voorwoord (blz. 19-22), de Conclusie (blz.555-566), een Epiloog, *De vrouw in de trein*, (blz.567-569), de Eindnoten (blz 571-631), de Bibliografie (633-654) en het Register (blz. 655-664).

In totaal passeren, na Hitler, 23 figuren de revue (tussen haakjes het epitheton waarmee ze door Evans worden bedacht): de Paladijnen Hermann Göring (De Ijzeren man), Joseph Goebbels (De Propagandist), Ernst Röhm (De Soldaat), Heinrich Himmler (De Politieaanvoerder), Joachim von Ribbentrop (De Diplomaat), Alfred Rosenberg (De Filosoof) en Albert Speer (De Architect) in deel 2; de Uitvoerders Rudolf Hess (De Plaatsvervanger), Franz von Papen (De Collaborateur), Robert Ley (De 'Arbeider'), Julius Streicher (De Schoolmeester), Reinhard Heydrich (De Beul), Adolf Eichmann (De Bureaukraat) en Hans Frank (De Schreeuwelijk) in deel 3; de Werktuigen Wilhelm Ritter von Leeb (De Generaal), Karl Brandt (De Professional), Paul Zepp en Egon Zill (De Moordenaars), Ilse Koch (De Heks), Irma Grese (Het Beest), Gertrud Scholtz-Klink (De Moeder), Leni Riefenstahl (De Ster) en Luise Solmitz (De Aangeefster) in deel 4.

De selectie bevat zowel algemeen bekende figuren (bij de Paladijnen en Uitvoerders) als minder bekende namen (bij de Werktuigen). Voor de afwezigheid van Martin Bormann bij de Paladijnen geeft Evans als reden dat er verhoudingsgewijs maar weinig over deze figuur achter de schermen bekend is Bij de Uitvoerders miste ik wel Hjalmar Schacht jarenlang minister van Economische Zaken en president van de Reichsbank onder Hitler en vooral Hans-Heinrich Lammers. Deze laatste figuur was onmiddellijk vanaf het aantreden van Hitler als rijkskanselier chef van de Rijkskanselarij en bekleedde als dusdanig een sleutelpositie als belangrijkste tussenpersoon tussen Hitler en de andere overheidsinstanties. Hij zorgde ervoor dat Hitlers informele en vaak vage instructies werden geformaliseerd in juridisch bindende richtlijnen. Zo creëerde hij de juridische kaders om de nazistische ideologie te versterken en speelde hij een cruciale rol bij het opstellen van wetten die de burgerlijke vrijheden ondermijnden en discriminatie institutionaliseerden. Hij was in feite de hoogste administratieve ambtenaar van het Rijk. Niettegenstaande deze onbetwistbaar prominente plaats in de hiërarchie van het Derde Rijk wordt omzeggens nooit veel aandacht aan hem besteed; iets wat mij altijd sterk heeft geïntrigeerd.

Afgezien van de biografie van Hitler die ruim honderd bladzijden beslaat besteedt Evans aan ieder van de besproken figuren een hoofdstuk van een 15 à 20 bladzijden (behalve dan Zapp, Zill, Koch en Grese die paarsgewijze een hoofdstuk moeten delen). In deze boekbespreking kan uiteraard niet op iedere afzonderlijke biografie nader worden ingegaan. Dat in een boek over Hitlers mensen ook een hoofdstuk aan Hitler zelf wordt gewijd is volgens Evans niet alleen bedoeld als een studie over de hoofdfiguur van de hele geschiedenis maar ook als een achtergrondverhaal waartegen de andere hoofdstukken moeten gelezen worden. Voor wie er tegen opziet een van de vele volumineuze biografieën van Hitler die vaak een duizendtal bladzijden tellen, door te nemen biedt dit hoofdstuk een aantrekkelijk alternatief dat in iets meer dan honderd bladzijden de essentiële informatie biedt. Evans legt er terecht de nadruk op dat Hitler binnen de twee maanden

na zijn (wettige) benoeming tot rijkskanselier op 30 januari 1933 er in slaagde alle macht naar zich toe te trekken en dat dit te danken was aan een combinatie van enerzijds moorddadig politiek geweld waarvan de meedogenloosheid onvoorstelbaar was in de wereld van de conventionele politiek in Duitsland en anderzijds een propaganda offensief beneden ieder peil van waarheid en fatsoen. Bij zijn bewering (blz. 133) dat Hitler geen politiek genie was, ben ik wel geneigd een groot vraagteken te plaatsen.

Maar ondanks zijn dominerende positie was Hitler toch in vele opzichten afhankelijk van de nauwe kring van directe ondergeschikten om hem te steunen, zijn imago te versterken, zijn zelfvertrouwen op te peppen en zijn ideologische programma uit te voeren. In deel 2 vraagt J.R Evans zich af wie deze mannen waren, hoe zij hun positie bereikten en met welk doel, hoe ze het zo lang uithielden. Na de biografische studies legt hij enkele gemeenschappelijke kenmerken bloot. Ze waren geen marginalen of paria's, gestoorden of gekken maar ze begrepen allemaal hoe macht werkte en hoe die te gebruiken. Niemand trok openlijk zijn autoriteit in twijfel en nooit -zelfs toen het Derde Rijk op instorten stond- gaven ze Hitler aanleiding hen als een bedreiging voor hem te zien.

In deel 3 komen we bij de Uitvoerders terecht, een tweede laag leidende figuren die belangrijke maar ondergeschikte taken vervulden. Uit hun biografieën valt duidelijk op te maken dat het niet om dommeriken gaat maar integendeel om hoog opgeleide en goed geïnformeerde personen. Wat hier opvalt is de verscheidenheid in profiel. Er was niet zoiets als een enkel type persoonlijkheid dat 'nazistisch' zou kunnen worden genoemd. Wat ze gemeen hadden was hun fervente overtuiging dat absoluut radicale maatregelen nodig waren om de vernedering van 1918 te wreken en dit trauma te boven te komen. Die nederlaag moest wel het resultaat zijn geweest van kwaadaardige, verborgen samenzwerende krachten en -in de eerste plaats- de wereldwijde machinaties van de Joden. Zelf hadden zij vaak een of andere tegenslag in hun carrière gekend en Hitlers narratief van een nationale crisis, desintegratie en verval bood hun een manier om de gevolgen van hun trauma te overwinnen door hun eigen leven te identificeren met dat van hun land. Ze vonden bevrediging en compensatie door volledige toewijding aan de nazistaat en waren bereid zonder enige morele beperking het project van het nazisme uit te voeren.

Met de laatste categorie, De Werktuigen, dalen we in deel 4 een trede lager af op de sociale ladder.

R.J. Evans schuift onmiddellijk het excuus terzijde dat vaak naar voren wordt gebracht om hun betrokkenheid bij het regime en medewerking aan de misdadige praktijken ervan te verklaren: dat ze alleen maar hadden gehoorzaamd. Hij wijst erop dat ze allemaal keuzes hadden gehad en geen van hen gedwongen was geweest te doen wat ze hebben gedaan. Overigens waren niet allen die in dit laatste deel de revue passeren fanatieke nazi's geweest maar ze onderschreven wel allemaal de principes van het nazisme. Ze behoorden tot de meerderheid van die Duitsers die deel uitmaakten van de opgeleide middenklasse, het *Bildungsbürgertum*, mensen met een universitaire graad en een status die hoorde bij hun beroep. Ze verwelkomden het Derde Rijk en hadden hun redenen daarvoor. In het keizerrijk hadden ze onder Bismarck een zekere en gerespecteerde plaats gehad in een resolute en schijnbaar stabiele samenleving. Deze positie waren ze kwijtgeraakt met Duitslands verliezen van de Eerste Wereldoorlog, de Novemberrevolutie van 1918, de schepping van de Weimarrepubliek met haar inauguratie van democratische rechten en het aan de macht komen van de door hen gevreesde en gehate sociaaldemocraten. Omdat ze Hitler zagen als iemand die garant stond voor sociale orde, nationale trots en culturele traditie -die allemaal opvallend afwezig waren geweest in de Weimarrepubliek- verwelkomden ze het Derde Rijk. Voor de meest extreme gevallen, zoals Zipp, Zell, Koch en Grese, -toch een kleine minderheid in deze groep- kan de vraag gesteld worden waarom zoveel individuen, veel meer dan in een normale samenleving, zelfs in oorlogstijd,

zulke meedogenloze en vaak sadistische moordenaars hadden kunnen worden. Hoe valt dergelijke ongeëvenaarde golf van criminaliteit te verklaren? R.J. Evans verwerpt, opnieuw met een hele reeks argumenten, de vaak naar voor gebrachte verklaringen dat het om pathologische gevallen gaat, dat ze het principe 'bevel is bevel' huldigden of dat -zoals Goldhagen beweert- een verlangen om de Joden uit te roeien ingebakken was in het gevoel Duits te zijn. Voor Evans is de verklaring complexer. Door eerst grote groepen mensen (o.m. lichamelijk en geestelijk gehandicapten, asociale, werkschuwen en vooral de Joden) te ontmenselijken en zo de morele grenzen die alle samenlevingen in normale tijden hebben, opzij te schuiven maakte het regime moord, wreedheid, sadisme en marteling tot wettig toegestaan, zelfs menselijke, eigenschappen voor hen die voor het regime werkten. Zo schiep het naziregime een kader dat zijn aanhangers vooral tijdens de oorlog stimuleerde daden te plegen die onder andere omstandigheden onvoorstelbaar zouden zijn geweest. Voor de perverse sadisten onder hen bood het de gelegenheid hun basale gewelddadige instincten bot te vieren op weerloze gevangenen.

Als individuen waren de personen die de revue passeerden geen psychopaten. Ze waren noch krankzinnig, verdorven of geestelijk gestoord. Het waren geen gangsters of boeven die er uitsluitend op uit waren zichzelf te verrijken of faam en macht te krijgen, hoewel velen als ze de kans daartoe kregen, niet aarzelden die te grijpen. Het waren geen marginalen. Gedurende het grootste deel van hun leven waren ze compleet normaal naar de maatstaven van hun tijd. Ze hadden bijna allemaal een middenklasse achtergrond. Velen deelden de conventionele culturele attributen van de Duitse bourgeoisie en hadden veel gelezen. Maar op een vroeg moment in hun leven hadden ze de verwoestende emotionele ervaring van een schokkend verlies aan status of eigenwaarde ervaren. Voor een aantal onder hen was het verliezen van de Eerste Wereldoorlog door Duitsland een traumatische ervaring die een einde maakte aan een veelbelovende carrière en de spot dreef met het soms bloedige offer dat zij en hun gezinnen hadden gebracht. In sommige gevallen had een economische ramp -de hyperinflatie of de economische recessie van 1929- een vergelijkbaar effect. Dan legt de auteur uit hoe Hitler voor hen een uitweg bood door het stichten van een zuivere gecentraliseerde volksgemeenschap die alle schijnbaar onoverbrugbare politieke, economische en sociale verschillen en tegenstellingen overbrugde en door een radicale vorm van nationalisme te realiseren. Voor vele Duitsers uit een milieu van sterk Duits nationalisme en conservatisme was dit aanlokkelijk.

Op de afzonderlijke biografieën ga ik hier niet nader in want dat zou het kader van een boekbespreking te buiten gaan. Ze brengen de nodige concrete elementen aan om de vragen die R.J. Evans aan het begin van zijn boek formuleerde te beantwoorden en brengen nuances aan bij sommige ruim verspreide clichés die nog altijd worden aangetroffen, niet alleen in populariserende vulgarisatiewerken maar soms zelfs in ernstige studies. Maar een speciale aandacht verdient mijns inziens de laatste biografie die het verhaal brengt van Luisa Solmitz (1889-1973), een met een Duitse jood gehuwde onderwijzeres. Omdat zij (voor eigen gebruik, en dus niet voor publicatie bedoeld) vanaf 1905 een dagboek bijhield, per jaar een zevenhonderd bladzijden tellend notitieboek met dicht op elkaar staande, in klein schuinschrift geschreven regels behoren haar dagboeken tot de omvangrijkste en meest gedetailleerde bronnen over het alledaagse leven in Duitsland gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw waarover de historicus beschikt. Haar verhaal illustreert iets van de moeilijkheden en tegenstrijdigheden waarmee de Duitsers uit de gewone middenklasse in de tijd van het Derde Rijk te maken hadden. Het toont hun bereidheid het regime gedurende het grootste deel van die periode te accepteren. Volgens Evans vertegenwoordigt Solmitz de miljoenen zwijgende

medestanders die, zo nodig, bereid waren Hitler en zijn mensen te steunen om de heerschappij van de dictator te laten voortduren, door mee te doen aan de onderdrukking van andersdenkenden en tegenstanders.

In de Conclusie (blz. 555-566) stelt R.J. Evans dan ook de vraag aan de orde naar de houding van de rest van de bevolking, de overgrote meerderheid van de Duitsers, die niet tot de in het boek beschreven groepen behoorden. Hoe is te verklaren dat de meerderheid van de Duitsers dit regime steunden of op zijn minst gedoogden? Twee verklaringen die nogal eens naar voren worden gebracht, wijst hij van de hand. De eerste is de mythe dat de Duitsers niet op de hoogte waren van de misdrijven van het regime. Dit wordt tegengesproken door recent onderzoek waaruit duidelijk blijkt dat bijna alle Duitsers de mogelijkheid hadden het moorddadige geweld van de nazi's te aanschouwen.

Dit betekent evenwel niet dat de tweede verklaring -dat antisemitisme, onderdanigheid aan de autoriteit, verlangen naar verovering, militarisme, behoort tot de nationale identiteit- het bij het rechte eind heeft. Daartegen pleit immers dat de nazi's heel wat dwang en geweld hebben moeten gebruiken om de Duitsers in het gareel te krijgen en dat de steun niet even sterk was bij alle elementen van de bevolking. De steun was verhoudingsgewijs groter uit de middenstandsklasse dan uit de arbeidersklasse, op het platteland groter dan in de steden en meer protestants dan katholiek gekleurd. Bovendien varieerde de mate van steun voor het regime in de loop van de tijd. Tot halverwege de jaren dertig was ze beperkt. Bij de vrije nationale verkiezingen tot 1933 slaagden de nazi's er nooit in meer dan 37% van het electoraat voor zich te winnen. De steun steeg tot een hoogtepunt na de snelle overwinning op Frankrijk in de zomer van 1940 om opnieuw pijlsnel te zakken toen de Duitse strijdmachten het onderspit delfden aan het oostfront en vooral vanaf 1943 met de luchtbombardementen op de Duitse steden. Het nazi-regime was bovendien geen consensuele dictatuur. Een enorme druk aan sancties werd gebruikt tegen weerspannige burgers: gevangenzetting, ontslag uit overheidsdienst, stopzetting van uitkeringen. Behalve de Gestapo was er een wijdvertakt net van 'wijkbewakers' die toezicht en controle uitoefenden op hun omgeving en waarvan het aantal tot twee miljoen was opgelopen bij het uitbreken van de oorlog.

Wat dan wel speelde volgens R.J. Evans was de idee van een nationaal verbond of Volksgemeenschap '*die verschillen in klasse, inkomen, politiek, religie en sociale identiteit zou opheffen*' en in de jaren dertig en vroege jaren veertig nog altijd een grote emotionele aantrekkingskracht uitoefende. Het spoorde met bestaande gevoelens van vaderlandsliefde die zelfs toegewijde voormalige sociaaldemocraten en communisten aansprak. Al voor 1933 maakte dit idee van *Volksgemeinschaft* een groot deel uit van Hitlers aantrekkingskracht. Na de machtsovername werd Hitler voor veel Duitsers een symbool van eenwording. De psychologische en culturele impact van het in de propaganda en toespraken voortdurend herhaalde concept van Volksgemeenschap is onmiskenbaar. Persoonlijke en economische belangen en kansen speelden ongetwijfeld een rol bij het overhalen van veel Duitsers om zich aan te sluiten bij het nazisme of het beleid te steunen of te tolereren, maar het zou volgens J.R. Evans verkeerd zijn om steun aan het regime toe te schrijven aan economische factoren.

De fundamentele vraag die het uitgangspunt van het boek vormde, luidde: ***Hoe heeft het zover kunnen komen dat een samenleving zo massaal de wil van het kwaad tot uitvoering bracht?*** Het is beslist geen overdrijving te stellen dat J.R. Evans erin geslaagd is op deze vraag een overtuigend antwoord te bieden en daarbij, en passant, een aantal clichés te ontzenuwen. En dit antwoord betekent niet alleen een essentiële bijdrage tot onze historische kennis over het Derde Rijk maar houdt ook lessen in voor het heden want zoals de auteur in de laatste zin van zijn conclusie schrijft

'kunnen we (dankzij dit boek) *beginnen in te zien wat in onze tijd de democratie en de handhaving van mensenrechten bedreigt, en er actie tegen ondernemen*'.

Wie Evans' trilogie over het Derde Rijk heeft gelezen, hoeft niet meer overtuigd te worden om ook dit boek te lezen. Voor de anderen geldt dat dit rijk aan inzichten en vlot leesbaar werk een must read is voor iedereen met een minimum aan historische belangstelling voor een van de belangrijkste en rampzaligste episodes uit ons relatief recente verleden.

Richard J. Evans, Hitlers mensen. De gezichten van het Duitse Rijk. Amsterdam, Uitgeverij Unieboek (Spectrumboeken) 2024. 664 blz. 49,99 euro.